
Roztrząsania i rozbiory

Zobaczyć ogień i iść do domu

Sara Herczyńska

TEKSTY DRUGIE 2023, NR 2, S. 162–165

DOI: 10.18318/td.2023.2.9 | ORCID: 0000-0003-4840-5819

Recenzja książki:
J. Borowicz, *Pamięć perwersyjna. Pozycje polskiego świadka Zagłady*,
Wydawnictwo IBL PAN,
Warszawa 2020.

Jednym z przykładów działania perwersyjnej pamięci o Zagładzie analizowanych przez Jana Borowicza jest happening pt. *Płonie stodoła*. W 2010 roku, w sześćdziesiątą dziesiątą rocznicę mordu w Jedwabnem, dziennikarz Rafał Betlejewski zainscenizował jego odtworzenie¹. Przebrał się w „chłopską” koszulę i podpalił stodołę, a wraz z nią zamówione wcześniej kartki symbolizujące „nieżyczliwe myśli [Polaków] dotyczące Żydów”². Cały performans odbył się w malowniczym wiejskim krajobrazie, a jego bezpośrednimi widzami byli – poza dziennikarzami i ekipą filmową – mieszkańcy okolicznych miejscowości, którzy przyjechali obejrzeć happening. Dwóch chłopaków postanowiło zaprotestować przeciwko działaniom Betlejewskiego, zamykając się w stodole i uniemożliwiając jej spalenie. Atmosfera szybko przeszła

---

Sara Herczyńska
– mgr, doktorantka
w Instytucie Kultury
Polskiej Uniwersytetu
Warszawskiego.
Członkini Zakładu
Antropologii Słowa
i Zespołu Badań
Pamięci o Zagładzie,
współredaguje „małą
kulturę współczesną”.
Publikowała m.in.
w „Tekstach Drugich”,
„Widoku”, „Przeglądzie
Humanistycznym”
i w tematycznych
monografiach
naukowych. Kontakt:
sara.herczynska@
gmail.com.

-
- 1 J. Borowicz, *Pamięć perwersyjna. Pozycje polskiego świadka Zagłady*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2020, s. 72–81.
  - 2 jk/sk/k, *Płonie stodoła. Na pamiątkę pogromu Żydów*, tvn24, 12 lipca 2010, <https://tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/plonie-stodola-na-pamiatke-pogromu-zydow,139672.html?h=1ae7> (5.10.2021).

z piknikowej w pogromową. Grupa agresywnych mężczyzn, prawdopodobnie pijanych, próbowała wyrzucić protestujących, szarpiąc ich i im grożąc. Jeden z mężczyzn rzucił: „Chcemy zobaczyć ogień i iść do domu”³.

Na najbardziej podstawowym poziomie książka Borowicza jest o tym, że nie można zobaczyć ognia i iść do domu. Albo inaczej: że skrajna przemoc zawsze wikła świadków w wieloaspektowe procesy identyfikacyjne, które często mają charakter perwersyjny i które uniemożliwiają zajęcie zdystansowanej pozycji.

Autor opiera swoje rozważania na założeniu, że na poziomie psychologicznym nie można być obojętnym na przemoc. Jest to teza prosta i w zasadzie oczywista. Jednak w polskiej rzeczywistości politycznej to zarazem teza radykalna i niewygodna, negująca defensywne zapewnienia o tym, że ci Polacy, którzy akurat nie byli Sprawiedliwymi, przynajmniej byli obojętni, w żaden sposób nie zaangażowali się w mord dokonujący się obok nich. Założenie Borowicza rozbija Hilbergowską triadę sprawców, ofiar i świadków – ci ostatni okazują się zaangażowanymi uczestnikami wydarzenia. W kontekście myślenia o świadkach (albo *bystanders*, postronnych, gapiach) Borowicz wpisuje się w gęsto publikowane w ostatnich latach analizy tej kategorii⁴, oferując perspektywę skupioną na psychologii.

Autor jest kulturoznawcą, a także psychoterapeutą psychoanalitycznym, i właśnie teoria psychoanalityczna jest narzędziem, za pomocą którego analizuje polską kulturę i pamięć. Opisane wyżej działanie Betlejewskiego zostaje zatem zdiagnozowane jako wypełnienie Freudowskiego „przymusu powtarzania”, a osobliwe kadrowanie nagrania happeningu jako ustawienie widza w pozycji voyeurystycznej. Dla Borowicza te diagnozy nie są jednak wartością samą w sobie, lecz początkiem fascynujących analiz, w ramach których autor przygląda się z bliska różnym, często bardzo niekomfortowym, aspektom polskiej pamięci. Interesują go przede wszystkim perwersyjne obrazy Zagłady – takie, w których „skrajna przemoc nasycza się przyjemnością”⁵, a zamiast wzniosłości dominuje obsceniczność, obrzydzenie lub podniecenie.

3 J. Borowicz, *Pamięć perwersyjna...*, s. 76.

4 Na przykład *Świadek: jak się staje, czym jest?*, red. A. Dauksza, K. Koprowska, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2019; R. Sendyka, *Od obserwatorów i gapiów. Kategoria bystanders i analiza wizualna*, „Teksty Drugie” 2018, nr 3; K. Koprowska, *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*, Universitas, Kraków 2018; *Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej (1942-2015)*, red. M. Hopfinger, T. Żukowski, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2018.

5 J. Borowicz, *Pamięć perwersyjna...*, s. 25.

Psychoanalityczne podejście do pamięci oznacza dla Borowicza namysł nad strategiami identyfikacji (i różnicy/inności) obecnymi w polskim imaginariu. Te zaś wyznaczają pozycje polskiego świadka, w których autor widzi cztery podstawowe modele: podglądactwo, fetyszyzm, masochizm i sadyzm. Na tym podziale oparty jest układ książki. Poza wprowadzeniem i zakończeniem książki jej cztery podstawowe rozdziały są szczegółowymi opisami tych modeli i prac artystycznych, w których się przejawiają. Te prace to sztuka wysoka i popularna; zarówno szeroko omówione klasyczne pozycje, jak i te trochę zapomniane. Do wszystkich przykładów autor podchodzi z równym zainteresowaniem, uznając je za równorzędne wzierniki w polską pamięć.

Podglądactwo oznacza rozpoznanie cierpienia Żydów i inności ich doświadczenia oraz ekscytację sceną przemocy. Ten model Borowicz opisuje hasłem „Jesteśmy Polakami, bo nie jesteśmy Żydami”. To w tej pozycji autor widzi opisane wcześniej powtórzenie spalenia stodoły, a zwłaszcza jego rejestrację filmową. Fetyszyzm („Jesteśmy Polakami, bo jesteśmy Niemcami”) oznacza identyfikację z niemieckimi sprawcami, z ich siłą i możliwością zadawania bólu. W poświęconym mu rozdziale Borowicz idzie za rozpoznaniem Susan Sontag o „fascynującym faszyzmie” i szuka jego polskiej wersji. Opis atrakcyjności nazistowskiej estetyki siłą rzeczy kieruje go głównie do źródeł wizualnych – prac Macieja Toporowicza, Piotra Uklańskiego i Tomasza Kozaka. Struktura masochistyczna („Jesteśmy Polakami, bo jesteśmy Żydami”) polega na specyficznej strategii identyfikacyjnej z żydowską ofiarą, w której ból tej ofiary jest widziany jako seksualny. W tym rozdziale autor przeprowadza bardzo ciekawą analizę twórczości Leo Lipskiego oraz *Zapisków z martwego miasta* Artura Sandauera. Szczególny rodzaj masochistycznej identyfikacji pojawia się też w powieściach Szczepana Twardocha i Jarosława Marka Rymkiewicza. Wreszcie zostaje czwarta możliwość – „Jesteśmy Polakami, bo nie jesteśmy Niemcami”. To sadyistyczne fantazje o powrotach Żydów jako zombie-dybuki-upiory, które w polskim świadku wywołują przerażenie. Borowicz odnajduje je w *Nocy żywych Żydów* Igora Ostachowicza i w *Demonie* Marcina Wrony, a także, co mniej oczywiste, w *Zaćmie* Ryszarda Bugajskiego.

Przy tak wyrazistym szkielecie teoretycznym można się obawiać tendencyjnego podejścia do badanego materiału, redukującego konkretne teksty i obrazy do przykładów uzasadniających teorię. Nic takiego się jednak nie dzieje. Borowicz koncentruje się na badanych źródłach, jest blisko omawianego obrazu (powieści, filmu, performansu itd.). Materiały tekstowe i wizualne poddawane są świeżej, bieżącej interpretacji. Jest w tej książce coś niezwykle żywego. Być może odzwierciedla się tu drugi zawód autora, czyli praktyka

terapeutyczna. *Pamięć perwersyjna* przypomina rozmowę z psychoanalitykiem, który ma w głowie pełne zaplecze teoretyczne, ale w gabinecie skupia się na konkretnym pacjencie, traktując go jako najważniejsze w tym momencie źródło wiedzy. W podobny sposób Borowicz podchodzi do analizowanych dzieł – poświęca każdemu należyłą uwagę i szuka narzędzi teoretycznych, które będą najodpowiedniejsze. Widzi w nich symptomy, ale do symptomów ich nie redukuje.

Wreszcie warto docenić żywy, budzący do myślenia język, jakim jest napisana *Pamięć perwersyjna*. Atrakcyjny i klarowny styl Borowicza wciąga czytelnika i zachęca go do własnej refleksji nad polską pamięcią.

Abstract

Sara Herczyńska

UNIVERSITY OF WARSAW

To See Fire and Return Home

Review: J. Borowicz, *Perverse Memory: Positions of the Polish Witness of the Holocaust*, Institute of Literary Research, Polish Academy of Sciences Publishing House, Warsaw 2020.

Keywords

Polish memory, Holocaust, psychoanalysis, perversion